

ŹRÓDŁA / SOURCES / QUELLEN

Sławomir Augusiewicz

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn, Polska

slawaug@wp.pl • <https://orcid.org/0000-0002-5875-2550>

Rejestr szkód na terenie starostwa ryńskiego po najeździe tatarskim w październiku 1656 r.

Register of damages on the territory of the mayor of the Rhine after the Tatar invasion in October 1656

Verzeichnis der Schäden auf dem Gebiet des Landkreises Ryn [Rhein] nach dem Überfall der Tataren im Oktober 1656

Słowa kluczowe: Prusy Książęce, Ryn, Tatarzy, wojna polsko-szwedzka 1655–1660, jasyr tatarski

Keywords: Prussian Princes, Ryn, Tatars, Polish-Swedish war 1655–1660, Tatar captivity [jasyr]

Schlüsselworte: Herzogliches Preußen, Ryn [Rhein], Tataren, Polnisch-Schwedischer Krieg 1655–1660, tatarische Gefangenschaft [jasyr]

STRESZCZENIE

Cennymi źródłami dla ustalenia zasięgu i chronologii najazdu tatarskiego na Prus Książęce w 1656 roku są rejestry szkód i jeńców uprowadzonych przez ordę. Dotychczas były znane i opublikowane zostały 4 takie dokumenty, dotyczące starostwa ełckiego, komornictwa Połom, starostw piskiego i ryńskiego. Dwa ostatnie zostały sporządzone w 1663 roku i są w istocie imiennymi wykazami jasyru tatarskiego. Opublikowany w artykule wykaz szkód spowodowanych najazdem tatarskim na terenie starostwa ryńskiego jest źródłem dotychczas nieznanym historykom, jednocześnie najwcześniejszym tego typu dokumentem, a także zawiera nowe dane. Przechowywany jest w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem.

ABSTRACT

Valuable sources for establishing the scope and chronology of the Tatar invasion of Prussia

in 1656 are records of damage and prisoners taken by the horde. So far, four such documents have been known and published, concerning the mayorship of Elk, the mayorship of Połom, the mayors of Piskie and Ryn. The last two were drawn up in 1663 and are in fact named lists of Tatar jasyr. Published in the article, the list of damages caused by the Tatar invasion on the territory of the Riga mayor is a source for hitherto unknown historians, at the same time the earliest of its type document, and also contains new data. It is housed in the Geheimes Staatsarchiv Prussian Kulturbesitz Berlin-Dahlem. Source text in German.

ZUSAMMENFASSUNG

Wertvolle Quellen zur Feststellung des Ausmaßes und der Chronologie des Überfalls der Tataren in das Herzogliche Preußen im Jahr 1656 sind die Verzeichnisse der Schäden und der durch die Tataren entführten Gefangenen. Bislang sind 4 solcher Dokumente bekannt und veröffentlicht worden, die sich auf den Landkreis Elk [Lyck], das Kammeramt Połom, sowie die Landkreise Pisz [Johannisburg] und Ryn [Rhein] beziehen. Die beiden letztgenannten Verzeichnisse wurden 1663 erstellt und sind in Wirklichkeit Namenslisten der tatarischen Gefangenen. Bei der in dem Artikel veröffentlichten Liste der durch den Überfall der Tataren auf dem Gebiet des Landkreises Ryn verursachten Schäden handelt es sich um eine den Historikern bisher unbekannt Quelle und zugleich um das früheste Dokument dieser Art, das auch neue Daten enthält. Es wird im Geheimen Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem aufbewahrt.

Najazd tatarski na Prusy Książęce w 1656 roku trwał 5 dni – od 8 do 13 października. Tatarzy budziacy wchodzący w skład dywizji hetmana polnego litewskiego Wincentego Gosiewskiego po bitwie pod Prostkami (8 X 1656 r.) spustoszyli ówczesne starostwa elckie, ryńskie, piskie oraz oleckie, powodując ogromne straty gospodarcze i uprowadzając ok. 7 tysięczny jasyr¹. Historiografia i publicystyka pruska zmitologizowała to wydarzenie, tworząc obraz niesłychanego kataklizmu o znacznie większych skutkach i zasięgu, który do dziś funkcjonuje w lokalnej tradycji², chociaż został już zweryfikowany na podstawie krytycznych badań źródłowych³. Wprowadzono przy tym do obiegu naukowego źródła dotyczące najazdu tatarskiego, spośród których najwartościowsze są współczesne wydarzeniom relacje i raporty starostów (Hauptmänner) i urzędników starościńskich, pochodzące z zasobów dawnego archiwum królewieckiego (Staatsarchiv Königsberg), obecnie stanowiącego dział XX (XX Hauptabteilung) Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem⁴.

¹ S. Augusiewicz, *Najazdy tatarskie na Prusy Książęce. Legendy i fakty*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, (dalej: KMW) 1995, nr 3, s. 233–247; S. Augusiewicz, *Działania militarne w Prusach Książęcych w latach 1656–1657*, Olsztyn 1999, s. 99–113; S. Augusiewicz, *Prostki 1656*, Warszawa 2001, s. 138–163; S. Augusiewicz, *Kampania hetmana polnego litewskiego Wincentego Gosiewskiego w Prusach Książęcych w październiku 1656*, w: *Wielkie wojny w Prusach XIII–XX wiek*, red. W. Gieszczyński, N. Kasperek, J. Maroń, Dabrówno–Olsztyn 2021, s. 125–159.

² S. Augusiewicz, *Wschodniopruska tradycja najazdów tatarskich (z lat 1656–1657)*, „Przegląd Humanistyczny” 1996, R. XL, s. 119–132; S. Augusiewicz, *Najazd tatarski na Prusy Książęce w 1656 roku. Sienkiewiczowska wizja – lokalna tradycja – przebieg w świetle badań historycznych*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2017, nr 16, s. 93–105.

³ Zob. przyp. 1.

⁴ K.A. Maczkowski, *Beiträge zur Geschichte des Tatareneinfalls in Preussen im Oktober 1656 betr. das Hauptamt*

Pośród nich znalazły się zupełnie wyjątkowe źródła, jakim są imienne rejestry jeńców wziętych przez Tatarów w październiku 1656 r. w Prusach Książęcych⁵. Nawet w spuściźnie dawnej Rzeczypospolitej przechowywanej w wielu zbiorach archiwalnych i bibliotecznych polskich i obcych, państwa wielokrotnie doświadczonego najazdami ord tatarskich, biorących na jego terytorium jasyr zarówno spośród ludności cywilnej, jak i jeńców wojskowych, tego typu dokumenty są rzadkością⁶. Podobny charakter, jak rejestry jasyru, są wykazy zniszczeń gospodarczych spowodowanych działaniami ordy, zawierające również dane demograficzne, choć najczęściej ujęte sumarycznie, rzadziej wymieniające jeńców z nazwiska.

Geneza i chronologia sporządzenia obydwóch rodzajów znanych specyfikacji jest różna. Imienne listy zostały spisane dopiero w 1663 roku w związku z żądaniami stanów pruskich finansowej pomocy elektora Fryderyka Wilhelma w wykupie jasyru. Wykazy zniszczeń spisywano już jesienią w 1656 roku lub na początku 1657 r., wkrótce po opuszczeniu Prus Książęcych przez dywizję Gosiewskiego, jako uzasadnienie wysuwanych postulatów obniżenia lub całkowitego zwolnienia ludności ze zwykłych powinności feudalnych, a przede wszystkim kontrybucji i kwaterunków wojskowych. Analogiczne do drugiego typu specyfikacje były sporządzane w Księstwie od początku XVII stulecia wykazy szkód wyrządzanych przez konfederatów koronnych lub litewskich albo oddziały ciągnące do Inflant lub Prus Królewskich w okresie wojen ze Szwecją⁷. Spisywane przez urzędników starostw (Ämter, Hauptämter), wymieniały skutki działań wojska w poszczególnych miastach i wsiach (komornictwa

Insterburg, „Zeitschrift der Altertumsgesellschaft Insterburg“ 1900, H. 6, s. 3–19; K.A. Maczkowski, *Beiträge zur Geschichte des zweiten schwedisch-polnischen Krieges (1655–660) un der Tatareneinfälle in Preussen (1656 und 1657)*, „Mitteilungen der Literarische Gesellschaft Masovia“ (dalej: MLGM) 1900, Bd. VI, s. 10–41.

⁵ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem (dalej: GStAPK], XX Hauptabteilung (dalej cyt.: HA], Etats Ministerium (dalej: EM) 111 k, nr 110, k. 2–46, „Amts Johannisburg Verzeichnusz und Specification derer Leuthe so Anno 1656 im October durch den tartarischen Einfall gefänglich entführet worden, wie derer Nahmen und in waß Alter Sie damal gewest sein. Auf Sv. Churfrl. Durchlaucht. gnädigsten Befehl abermahl untersucht den 30 Juny Anno 1663“; B. Janczik, *Die Tataren im Amt Jahannisburg und im Amt Rhein im Jahre 1656*, „Altpreussische Geschlechterkunde N.F.“ 1982, Bd. XIII, s. 138–176; GStAPK, XX HA, EM 111 k, nr 110, k. 47–57v, „Amts Rhein Untersuchung und Specification deres so im tartarischen Einfal Anno 1656 im October weg geführt worden und noch nicht zurück gekommen. In den Kirchspielen untersucht im Junio 1663“; B. Janczik, op. cit., s. 177–187. Fragment dotyczący parafii Okartowo opublikował K.A. Maczkowski, *Eckersberg und seine Umgebung. Geschichte, Beschreibung und Urkunden*, MLGM 1899, Bd. V, s. 54–56.

⁶ Zob. szerzej na ten temat: B. Baranowski, *Dzieje jasyru na Gródku Karaïmskim*, „Mysł Karaïmska” 1946–1947, R. XXIV, seria nowa, t. II, s. 40–52; M. Nagielski, *Z dziejów jasyru polskiego w Bachczysaraju w połowie XVII w. Przyczynek do działalności dyplomaty i tłumacza języków orientalnych Romaszkiwicza w służbie Rzeczypospolitej*, w: *Polacy na południowej Ukrainie*, red. T. Ciesielski, W. Kuszniar, Odessa-Opole-Olsztyn 2006, s. 53–63; M. Nagielski, *Sytuacja jeńców w początkowym okresie powstania Chmielnickiego w latach 1648–1652*, „Przegląd Historyczny” 2014, t. CV, z. 4, s. 565–584; S. Augustiewicz, *Rejestr jeńców polskich na Krymie z 1649 roku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne” 2018, 145, z. 1, s. 157–158. Problematykę jasyru tatarskiego poruszył także Marek Wagner, – zob. M. Wagner, *Wykup jeńców z niewoli tureckiej i tatarskiej w końcu XVII wieku*, „Українська Орієнталістика”, Выпуск 6, 2012, s. 29–35.

⁷ S. Augustiewicz, *Skutki grabieży wojsk koronnych w Prusach Książęcych w świetle rejestrów*, „Szkód poczynionych w powiecie elckim z sierpnia 1614 roku”, w: *Homini, qui in honore fuit. Księga pamiątkowa poświęcona śp. Profesorowi Grzegorzowi Białuńskiemu*, red. A. Dobrosielska, A. Pluskowski, S. Szczepański, Olsztyn 2020, s. 445–452, tamże informacje na temat źródeł i literatury przedmiotu.

w przypadku domeny księżęcej) wyszczególnionymi w ramach parafii, gdyż w administracji cywilnej nie było wówczas mniejszych jednostek od starostwa i zwyczajowo stosowano jednostki kościelne. Dzięki takiej strukturze można nie tylko określić skutki gospodarcze i demograficzne działań wojennych, ale także dość precyzyjnie ich zasięg, a dzięki analizie porównawczej z przekazami narracyjnymi także chronologię. Dotychczas znane były dwie takie specyfikacje szkód tatarskich: dla starostwa ęłckiego, której spisywanie starosta ęłcki i podpułkownik wojska pruskiego Hans Georg von Auer i pisarz starościński (Amtsschreiber) Christoff Nietzschen ukończyli 25 stycznia 1657 roku⁸ oraz komornictwa Połom autorstwa tamtejszego administratora Paula Grunau⁹.

Zamieszczony poniżej „Ambts Rein Uffsaz, waß im tartarischen Einfall der Feind in den Dörffern gebrennet”¹⁰ nie był dotychczas publikowany, ani nie funkcjonował w obiegu naukowych. Wiele też wskazuje na to, że jest najwcześniejszym tego typu dokumentem sporządzonym po najeździe tatarskim i jedynym znanym dla starostwa ryńskiego (wspomniana wyżej specyfikacja z 1663 roku zawiera tylko nazwiska i wiek jeńców). Sporządzony przez pisarza starostwa ryńskiego Philipa Sand 19 listopada (wg nowego kalendarza 29 XI listopada) 1656 roku opisuje zniszczenia, spowodowane, jak zaznacza urzędnik w liście do elektora Fryderyka Wilhelma, nie tylko przez orde, ale także wskutek przemarszów wojsk prusko-brandenburskich i szwedzkich działających przeciw dywizji Gosiewskiego w październiku tegoż roku. Przedstawia wyniki lustracji jednego miasta (Orzysz) i 29 wsi położonych na terenie starostwa. Ze względu na treść, stanowiącą ważne uzupełnienie dotychczasowych danych na temat skutków najazdu tatarskiego oraz moment sporządzenia, wydaje się zasadne wprowadzić to ważne źródło do obiegu naukowego, publikując dokument w jego pełnym i oryginalnym brzmieniu.

Niemieckie instrukcje wydawnicze dla źródeł wczesnonowożytnych zalecają jak najmniejszą ingerencję edytora i dążenie do jego wiernego odtworzenia, aby zachować wszystkie cechy wymowy lub dialektu¹¹. Spółgłoski zachowano na ogół

⁸ GStAPK, XX HA, Ostpreussische Folianten (dalej cyt.: OsF), nr 829, k. 623–659v „Untersuchung des Ambts Lyck, nach grimmigen feindlichen Einfall der Pohlen undt Tardtern, wie selbige alles geraubet undt verbrandt, auch was dieselben vor Leuthe von den Ambts Unterthanen weggeführt und niedergehauen haben, undt ist solcher Einfall geschehen den 8 Octobr. Anno 1656”, Lyck 25 I 1657.; M. Kwalo, *Der Tatareneinfall in das Amt Lyck im Jahre 1656*, „Altpreussische Geschlechterkunde, N.F.“ 1984/1985, Bd. XV, s. 387–428.

⁹ GStAPK, XX HA, OsF 829, „Cammer Ambts Pollomen untersuchte Schäden, so durch de Gonschöffsky und der Tartern Einfall geschehen. Durch Paul Grunau, Verwalter daselbst aufgezeichnet Anno 1656 im Octobro”, b.m.d., k. 584–622; M. Kwalo, *Schäden durch den Tataren im Kirschpiel Jucha 1656*, „Altpreussische Geschlechterkunde, N.F.“ 1982, Bd. XIII, s. 189–202.

¹⁰ GStAPK, I HA, Repositur 7 (Preussen), nr 170, pakete 1578 (bis 1708), karty niepaginowane.

¹¹ J. Schultze, *Grundsätze für die äussere Textgestaltung bei der Herausgabe von Quellen zur neueren Geschichte*, „Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte“ 1930, Bd. XLIII, s. 345–354; *Empfehlungen zur*

zgodnie z podstawą edycji, nie ujednolicono pisowni nawet w przypadku występujących różnic w niektórych wyrazach. „W” zachowano zgodnie z podstawą (np. „hauen”, a nie „hauen”). W przypadku samogłosek zachowano: znaki diakrytyczne nad „e”, „a”, „o”, „u”, „y”; „y” i „ÿ” użyte dla oznaczenia głoski „i”; „i”, „j”, „u” i „v” zostały oddane zgodnie z ich wartością fonetyczną (np. „vor” nie „uor”); „j” i „v” zachowano tylko wtedy, gdy oznaczały spółgłoskę, jeśli głoska „v” była wyrażona przez „u”, zmieniono na „v” (np. „uier” → „vier”); jeśli głoskę „u” wyrażono przez „v”, zapisano w edycji przez „u” (np. „vnd” → „und”). Pisownię wielkich liter oraz rozdzielną i łączną wyrazów złożonych (np. „dieweil”; „nachdem”) i interpunkcję zmodernizowano wg współczesnych zasad. Liczebniki oddano zgodnie z podstawą. Skróty rozwiązano. Słowa obcego pochodzenia zapisano kursywą. Nazwy własne zachowano zgodnie z rękopisem, nawet wtedy, gdy zawierał różne warianty ich pisowni. Identyfikację osób i miejscowości, jeśli była możliwa, podano w przypisach. W przypadku niemieckich nazw miejscowych, gdyż w takiej formie powszechnie występują w źródle, podawano w przypisie stosowaną na ogół w poł. XVII wieku lub obecnie w języku niemieckim, jeśli pisownia w tekście została zniekształcona, oraz współczesną nazwę polską, lokalizację w odniesieniu do Rynu, siedziby starostwa lub Orzysza, drugiej co do wielkości miejscowości w starostwie, ówczesną przynależność administracyjną do parafii (stosowaną w ramach starostw w Prusach Książęcych), a także przynależność administracyjną do obecnych powiatów.

Tekst źródłowy

List pisarza starostwa ryńskiego Philipa Sand do elektora brandenburskiego i księcia pruskiego Fryderyka Wilhelma Hohenzollerna, Ryn 19 XI 1656, z załącznikiem: Ambts Rein Uffsaz, waß im tartarischen Einfall der Feind in den Dörffern gebrennet.

Oryginał: Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, I Hauptabteilung, Repositor 7 (Preussen), nr 170, pakete 1578 (bis 1708), karty niepaginowane.

Durchlauchtigster Churfürst Gnädigster Herr!

Ewer Churfürstlichen Durchlauchtigkeit habe ich vor diesem den Tartarischen Einfall, deroselben Tÿranney durchs Schwerd und Fewr, Entführung der Leute, Abnehmung des Viehes und was deme mehr anhengig in diedem Ambte jämmerlich verübet worden. Damalen in Unterthänigkeit hinterbracht, der Meinung das man,

Edition frühneuzeitlicher Texte, Heimatforschung, eForum, https://www.heimatforschung-regensburg.de/280/1/E-Forum_AHF-Empfehlungen.pdf (dostęp: 19.03.2024 r.); M. Thumser, *Zehn Thesen zur Edition deutschsprachiger Geschichtsquellen (14.–16. Jahrhundert)*, w: *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2005/2007. Methodik – Amtsbücher – Digitale Edition – Projekte*, wyd. J. Tandecki, A. Thumser, Toruń 2008, s. 13–19.

so balden der Feind von diesen Gränzen gewichen, durch den Ober Landschöppen und Landgeschworne alles und jedes *specificè* und außführlich beschreiben laßen und unterthänig einschicken sollen. Eß ist aber balden darauff die schwedische *Armee* unterm *Commando* des Herrn Graff Steinbecks¹² eben dero Öhrter auch uff die Dörffer, wo die Tartaren gewesen, gegangen und was noch so woll an getreÿdich, Viehe und Pferden in den Dörffern überblieben, auch waß die arme Leute in Sicherheit wegen der Tartaren gehabt und nach dero Abzuge wieder nach Hause gebracht, alles verfüttert und weggenommen. Wo der schwedische *March* nicht gekommen, hat die Dörfflingsche¹³ *Armee* gelegen, die es gleich den schwedischen gemacht, daß die arme Leute nichts mehr, alß daß leben behalten, welches sie Hungers halben nicht erreten können, den noch täglichen Parteÿen gehen, welche follents den Rest nehmen, daß auch viel Freÿen ihre Huben und viel Pauren ihre Erben, welche zwar nach den Tartaren geblieben, ganz verlassen und daran lauffen. Unnd izo ist auch in diesem ganzen Ampte hin und wieder in den Dörffern auch im Flecken Rein in 6 Häuser nahe am Hause die Peste eingerießen, daß dadurch noch das übrige Wüst werden wird, hat man also umb angeregter Ursachen, alles nicht *in speciè*, wer in jedem Dorff abgebrant, waß und wieviel Volck entführet etc. beschreiben können, soll aber so balden die Seuche nach Gottes Willen sich stillen möchte, alles und jedes untersucht werden. So viel aber die Gewißheit eingezogen worden, hat der Feind in folgenden Dörffern, gemeß der beigefügten *Specification* gebrennet, daraus dan auch gnugsam der elende Zustand des Ampts zuersehen, den dieses die besten Dörffer und Öhrter gewesen. Die Armuth ist also dieser Öhrter so groß, das nicht abzunehmen, wie die armen Leute, so anders die Pest selbe nicht wegrißet, ihr Leben durchbringen und sich mit den ihrigen erhalten, geschweig wie sie künfftiges Vorjahr ihre Äcker beseen werden, eß möchten dann Euer Churfürstliche Durchlauchtigkeit des Ampts *Ruin* und der Unterthanen große Armuth in Gnaden erwegende, ihnen mit Brod, Salz und künfftig, wen der Höchste den lieben Frieden verleichen mögte, mit etwas Sommersaat außhelffen. Daneben mit Einquartierung, Verpflegungs- und anderer *Station* Gelder in gnedigster Erbarmung verschonen laßen, sintemalen ob angezogener Ursachen nicht das gringste von ihnen zuerzwingen, haben weder Zinß, noch mümmelschen

¹² Gustaf Otto Stenbock (1614–1685), w 1656 r. był feldmarszałkiem szwedzkim, uczestnikiem wojny z Rzeczpospolitą w latach 1656–1657, jesienią 1656 prowadził działania przeciwko dywizji litewsko-polsko-tatarskiej hetmana Wincentego Gosiewskiego w Prusach Książęcych, którą pokonał w bitwie pod Filipowem 22 X 1656 r. – zob. *Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska män*, Bd. XV, Upsala 1848, s. 287–302; S. Dahlgren, *Gustaf Otto Stenbock, w: Svenskt biografiskt lexikon*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/20070>, (dostęp: 18.03.2024 r.); S. Augustowicz, *Źródła szwedzkie do kampanii feldmarszałka Ottona Gustawa Stenbocka w Prusach Książęcych i do bitwy pod Filipowem (22 X 1656)*, KMW 2018, nr 3, s. 557–573.

¹³ Georg von Derfflinger (Dörffling; Dörfflinger) (1606–1695), był uczestnikiem wojny trzydziestoletniej w służbie cesarskiej, saskiej i szwedzkiej, od 1655 roku brandenburskiej. W 1656 roku jako generał major armii brandenburskiej brał udział w wojnie z Rzeczpospolitą, jesienią 1656 roku współdziałał ze Stenbockiem przeciw wojskom Gosiewskiego w Prusach Książęcych – zob. F. Meerheimb, *Derfflinger. Georg Freiherr von*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. V, Leipzig 1877, s. 60–63; K. Priesdorff, *Soldatisches Führertum*, Bd. I, Hamburg [1937], s. 9–12.

Schoß, imgleichen an Verpflegung Gelder vom Monat *Augusto, Septembris, Octobris, Novembris* erlegen können, ist auch nichts zuhoffen, nach wovon zunehmen, ob gleich noch mancher ein Stückchen Viehe zuverkauffen behalten, kan ers doch nirgents den Wehrt nach, anzubringen und daßelbe muß er noch zu Brodt anwenden. Habe also Euer Churfürstliche Durchlauchtugkeit den izigen elenden Zustand des Ambtß in unterthänigster Pflichtschuldigkeit hiedurch berichten und dabey demütigst bitten wollen, deßen mit gnädigstem Schutz und Landesväterlicher Erbarmung anzunehmen, hienebenst Euer Churfürstliche Durchlauchtugkeit zu langwieriger frischer Leibes Gesundheit glücklicher Regierung und allen Churfürstlichen wollergen, der Göttlichen Bewahrung, mich in dero Churfürstliche Gnade trewlichst empfehle, Rein, den 19. Novembris 1656. Euer Churfürstliche Durchlauchtugkeit unterthänigst gehorsambster Diener Philip Sand, Amtsschreiber

Ambts Rein Uffsaz, waß im tartarischen Einfall der Feind in den Dörffern gebrennet
 Beÿ denen von Adell
 Reuschendorf¹⁴ der Hoff weg, Christoff von Schlubhutt¹⁵ gehörig

Buwelnen¹⁶ ohne die Schülzen

¹⁴ Reuschendorf, pol. Ruska Wieś, wieś położona ok. 17 km na wschód od Rynu w pobliżu Jeziora Ruskowiejskiego (Ruske), obecnie w pow. mragowskim. Była własnością rodziny Schlubutt (Schlubuth, Schlubhut, Schlubut) – zob. F.A. Meckelburg, *Entwurf einer Adels-Matrikel für die Provinz Preussen. Nach archivalischen und anderen Quellen zusammengestellt*, Königsberg 1857, s. 96; L. Ledebur, *Adelslexicon der preussischen Monarchie*, Bd. II, Berlin 1855, s. 381. Nie tożsama z Reuschendorf (Ruską Wsią) położoną w pobliżu Elku, w parafii Klusy (niem. Claussen) która od 1565 roku należała do Kröstenów. Wieś została także splądrowana przez Tatarów, a jej ówczesny właściciel, wg niektórych źródeł dostał się do niewoli i przebywał w niej jeszcze w 1664 roku. Wg spisu jeńców tatarskich z czerwca 1663 właściciel Ruskiej Wsi, być może był to Fabian von Krösten w momencie sporządzania dokumentu już nie żył, natomiast w niewoli przebywał jego syn Fabian Georg, żona Anna Maria de domo Schlubutt oraz córka Gertruda – zob. GStAPK, XX HA, EM 111 k, nr 110, Ambts Rhein Untersuchung..., k. 55; B. Janczik, op. cit., s. 184; O. Borkowski, *Beiträge zur Siedlungs- und Ortsgeschichte des Hauptamtes Rhein*, „Altpreussische Forschungen”, Jhg., XI, 1934, H. 1, s. 208, 220–221; G.A. Mülverstedt, *Die Vassalen Register und (Vassalen) Tabellen der Hauptämter in Masuren*, MLGM 1906, H. 11, s. 87, 93–94; G. Białuński, *Szlachta i dobra szlacheckie w starostwie ryńskim w Prusach Książęcych (do XVIII w.)*, KMW 1994, nr 1, s. 15.

¹⁵ Być może Christoff von Schlubutt (młodszy) syn Georga i Sophii Eufemii de domo Wetzhausen. Schlubuttowie w pierwszej połowie XVII wieku byli osiadli w starostwach mragowskim, kętrzyńskim i suskim. W 1667 roku Christoff był właścicielem Goldau (obecnie Gałdowo) i Babenz (obecnie Babięty), wniesione mu zapewne w posagu przez żonę Sarah z Polenzów, do których wcześniej owe majątki należały. Z tego małżeństwa Christoff miał dwie córki Annę, która wyszła za Georga Maximiliana von Wrschowetz (Werssowetz) Sekreka von Sadczyz (Sedzitz) oraz Helenę. Christoff Schlubutt zmarł przed 1676 r., został pochowany w ewangelickim kościele parafialnym w Bartoszycach – zob. E.H. Kneschke, *Neues Allgemeines Deutsches Adels-Lexicon*, Bd. VIII, Leipzig 1868, s. 225–226; J. Gallandi, *Eine v. Schlubuttsche Ahnenprobe*, „Der Deutsche Herold. Zeitschrift für Wappen-, Siegel- und Familienkunde” 1909, nr 1, Bd. XL, s. 8–10; R. Flanß, *Das Hausbuch des Amtes Riesenburg von 1661–1693*, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder” 1882, Bd. VI, s. 107–108; A. Harnoch, *Chronik und Statistik der evangelischen Kirchen in den Provinzen Ost- und Westpreußen*, Neidenburg 1890, s. 525–526; A. Ulbrich, *Geschichte der Bildhauerkunst in Ostpreussen von Ausgang des 16. Bis in die 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Bd. I, Königsberg 1926, s. 262.

¹⁶ Buwelno, pol. Buwelno, wieś położona ok. 10 km na północ od Orzysza, należała do parafii Orzysz, obecnie w pow. piskim. Powstała przed 1539 r., w którym otrzymał ją na prawie lennym starosta elcki Christoph von Zedwitz, od 1557 r. należała do rodziny von Lehwald wchodząc w skład dóbr Ublik, które już w 1631 r. należały do Georga von Lehwald – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 210–211, 220, 224; G.A. Mülverstedt, op. cit., s. 92; G. Białuński, op. cit., s. 14–15.

weg, seeligen Georg von Löhewalden Erben gehörig
Stozken¹⁷ der Schmed

Beÿ den Freÿdörffer

Strzelnick¹⁸ 1 Hauß weg

Wirßbinnen¹⁹ ein Dorff vonn 68 Huben 22 Wirtß ganz weg

Ließunen²⁰ ein Dorff von 26 Huben, 5 wolhabenden Wirtß, ist weggebrannt

Quicka²¹ Scharwercks Dorff von 49 Huben, 16 Wirtß, ist ganz weg

Schwiÿkowa²² des Pullaßken²³ von Pinnsken sein Theil ist weggebrannt

Gregerßdorff²⁴ des Pfarrern von Johanißburg²⁵ sein Hauß, Scheun und Schoppen geblieben

Karckeln²⁶ 2 Wirts abgebrant 10 geblieben

Borcken²⁷ 1 Hauß weg

Paur Dörffer

Ist weggebrant

und ist stehen blieben

¹⁷ Stotzen, pol. Stoczki, wieś, obecnie w pow. piskim, podobnie jak Buwelno wchodziła w skład majątku Ublik i należała do Lehwaldów, należała do parafii Orzysz – zob. G. Białuński, op. cit., s. 15; O. Borkowski, op. cit., s. 224.

¹⁸ Strzelnick, pol. Strzelnik, Strzelniki, wieś nad jeziorem Strzelniki ok. 7 km na wschód od Orzysza, należała do parafii Orzysz, obecnie w pow. piskim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

¹⁹ Wiersbinnen (Wirsbinnen), pol. Wierzbiny, wieś nad jeziorem Wierzbinińskim ok. 3 km. na południowy wschód od Orzysza, należała do parafii Orzysz, obecnie w pow. piskim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

²⁰ Lyssuhnen (Lissuhnen), pol. Lysonie, wieś ok. 10 km na południowy zachód od Orzysza, należała do parafii Okartowo (Eckersberg), obecnie w powiecie piskim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

²¹ Quicka, pol. Kwik, wieś nad jeziorem Białoławki ok. 12 km na południowy zachód od Orzysza, należała do parafii Okartowo (Eckersberg), obecnie w pow. piskim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

²² Szejkwóko (Schweikowen, Klein Schweykowen, występujące w innych źródłach także jako Bulawskie) wieś ok. 4 km na południowy zachód od Orzysza, w ówczesnej parafii ewangelickiej Orzysz, obecnie w pow. piskim, której część należała przynajmniej od 1640 r. do rodziny Bulawskich, już w 1655 r. prawdopodobnie do śmierci w 1679 r. lub 1680 r. właścicielem był Hans (Johann) Bulawski (Pulawski, Pulaski), kapitan oleckiej kompanii dragonów obrony krajowej, a taką przynależność potwierdza publikowany wykaz. Druga część Szejkwóka była wtedy własnością księcia pruskiego – zob. G.A. Mülverstedt, op. cit., s. 85, 93, 94; O. Borkowski, op. cit., s. 213, 220, 224; F.A. Meckelburg, op. cit., s. 12; G. Białuński, op. cit., s. 17; S. Augusiewicz, *Przebudowa wojska pruskiego w l. 1655–1660. U źródeł wczesnonowożytnej armii*, Oświęcim 2014, s. 75.

²³ Na temat polskiej rodziny Bulawski (Pulawski), od XVI w. osiadłej w Prusach Książęcych – zob. E.H. Kneschke, *Neues Allgemeines Deutsches Adels-Lexicon*, Bd. II, Leipzig 1860, s. 147; L. Ledebur, *Adelslexicon der preussischen Monarchie*, Bd. III, Berlin 1858, s. 221.

²⁴ Gregersdorf, pol. Grzegorz, wieś ok. 4 km. na zachód od Orzysza, należała do parafii Okartowo (Eckersberg), obecnie w pow. piskim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

²⁵ George Gregorovius (Grzegorzewski; zm. 1670), pastor, proboszcz w Pisz (Johannisburg) w latach 1628–1670; L.R. Werner, *Historische Nachricht von der Stadt Johannisburg und derselben Wapen*, b.m.w., 1753, s. 32; D.H. Arnoldt, *Kurzgefasste Nachrichten von allen seit der Reformation an den Lutherischen Kirchen in Ostpreußen gestandenen Predigern*, Königsberg 1777, s. 357; G.C. Pisanski, *Collectanea zu einer Beschreibung der Stadt Johannisburg in Preußen*, MLGM, Bd. VIII, 1902, s. 87–88.

²⁶ Prawdopodobnie zniekształcona nazwa wsi Gurkeln, pol. Górkło, położonej nad jeziorem Jagodne, ok. 16 km na południowy wschód od Rynu w pobliżu wsi Borki, następnej w publikowanym wykazie, należała do parafii Szymonka (Schimonken), obecnie w pow. mrągowym – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

²⁷ Borcken, pol. Borki, wieś ok. 19 km na południowy wschód od Rynu, należała do parafii Szymonka (Schimonken), obecnie w pow. giżyckim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

Claußen²⁸
 Pfarren²⁹ daselbst Scheun
 und Schoppen
 die Schulzen und ein Paur
 Kirche und
 die Wieddem ist
 6 Pauren Gebeude ganz ausgeplündert

Ogrotken³⁰
 4 Häußer
 daß Vorwerck und
 15 Paur Häußer ohne
 die Schulzen

Rosinsken³¹ 50 Huben
 20 Pauren und die Schulzen
 6 Paurhäußer

Rogallen³² 40 Huben
 Die Schulzen und 15 Pauren
 ganz weg

Skomazken³³ 129 Huben
 Die Schulzen und 28 Pauren
 ganz weg

Odojen³⁴ 2 Häußer weg
 Schulzen und 15 Pauren

Arieß³⁵
 15 Pauren
 weg
 8 Krüge
 Stehet
 1 die Kirche spoljret,
 Hoff, Muhl, 3 Schulzen
 3 Pauren Churfürstlichen Gärtner

²⁸ Claußen (Klaufenn), pol. Klusy, wieś ok. 13 km na wschód od Orzysza, obecnie w pow. piskim.

²⁹ Jacob Wissnerius (Wiśniewski; zm. 1668), pastor, proboszcz w Klusach w latach 1637–1668 – zob. D.H. Arnoldt, op. cit., s. 370 M. Töppen, *Wierzenia Mazurskie z dodatkiem, zawierającym klechdy i baśnie Mazurów*, tłum. E. Pil-tzówna, Warszawa 1894, s. 136; A. Harnoch, op. cit., s. 315–316 S. Augustowicz, *Wschodniopruska tradycja...*, s. 125.

³⁰ Ogrótkten, pol. Ogródek, wieś ok. 14 km na wschód od Orzysza, należała do parafii Klusy, obecnie w pow. piskim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

³¹ Rosinsko (Rosinsken), pol. Różyńsk, wieś ok. 17 km. na wschód od Orzysza, należała do parafii Klusy, obecnie w pow. elckim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

³² Rogallen (Groß Rogallen), pol. Rogale, wieś ok. 17 km na wschód od Orzysza, należała do parafii Klusy, obecnie w pow. elckim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

³³ Skomatzko (Skomatzken; Groß Skomatzken) pol. Skomack Wielki, wieś ok. 15 km na północny wschód od Orzysza, należała do parafii Klusy, obecnie w pow. elckim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

³⁴ Odojen, pol. Odoje, wieś ok. 8 km na północ od Orzysza, należała do parafii Orzysz, obecnie w pow. piskim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

³⁵ Arys, pol. Orzysz.

Wieddem Caplaneÿ Schuel Spittall Handwercker und Gärtner	Pfarrren Krug von Claußen
Ist abgebrand	Noch stehen blieben
Oschzewilcken ³⁶ Die Schulzen 10 Pauren	4 Paurhäußer
Schweÿkowa ³⁷ Die Schülzen 8 Pauren	2 Paurhäußer
Suchowolicka ³⁸ 3 Pauren	
Gutten ³⁹ hat 69 Huben 18 Pauren und Schulzen	10 Pauren
Piancken ⁴⁰ Die Schulzen	7 Pauren

³⁶ Oschziwilcken (Oszczywilken), pol. Oszczywilki, nieistniejąca dziś wieś ok. 7 km na południowy wschód od Orzysza, należała do parafii Orzysz, obecnie uroczysko w pow. piskim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

³⁷ Szwejkówko.

³⁸ Suchavolla (Suchawolla, Suchavolica, Suchawolka), wieś w parafii Orzysz wykazana także w spisie jeńców tatarskich starostwa ryńskiego z 1663 r., znajduje się jeszcze w wykazach miejscowości rejencji Gumbinnen z 1839 r., ale w tym czasie wymiennie była już stosowana druga nazwa Suchamühle, jako części dóbr Ublük. Nazwa występowała jeszcze w drugiej poł. XIX w. Po 1945 r. Sucha w powiecie piskim – zob. GStAPK, XX HA, EM 111 k, nr 110, k. 51 Ambts Rhein Untersuchung...; B. Janczik, op. cit., s. 179; O. Borkowski, op. cit., s. 217, 221; Meyer, *Topographisch-statistische Uebersicht des Regierungs-Bezirks Gumbinnen*, Insterburg 1839, s. 83; Mützell, Krug, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des Preussischen Staats*, Bd. IV, Halle 1823, s. 408; *Alphabetisches Ortschafts-Verzeichniß für die Provinzen Ost- und Westpreußen*, Königsberg 1878, s. 237; Z. Grabowski, *Skorowidz nazw miejscowości województwa olsztyńskiego w brzmieniu nadanym przez Komisje Ustalania Nazw Miejscowości*, Warszawa 1951, s. 275.

³⁹ Gutten, pol. Nowe Guty, wieś nad jeziorem Śniardwy, w pobliżu miejscowości Kwik, ok. 8 km na zachód od Orzysza, należała do parafii Orzysz, obecnie w pow. piskim – zob. G. Białuński, op. cit., s. 15; O. Borkowski, op. cit., s. 224.

⁴⁰ Pianken, pol. Pianki, wieś ok. 4 km na północ od Orzysza, należała do parafii Orzysz, obecnie w powiecie piskim – zob. GStAPK, XX HA, EM 111 k, nr 110, k. 51v, Ambts Rhein Untersuchung...; B. Janczik, op. cit., s. 179; O. Borkowski, op. cit., s. 202–203, 208, 223; G. Białuński, op. cit., s. 18.

Zierßpiunt ⁴¹		
2 weg Pauren		Schulzen 10 Pauren
Schimonken ⁴²		
Wieddem und alle Gebeude		die Kirche <i>spolyret</i>
Spitall		1 Schulz
Ein Schulz		1 Paur
16 Pauren	4 Paur Chalubben, so wust gewesen	die Schule
Chmelewen ⁴³		
Schulzen		
17 Pauren	alles weg	
Pfarrer von Eckersberg ⁴⁴	Guth	
Ist abgebrant		noch geliebet
Dziebellen ⁴⁵		
Die Schulzen und		
19 Pauren		5 Paur Gebäude
Grabowa ⁴⁶		
Die Schülzen		
14 Pauren		2 Gärtner Häußer

⁴¹ Zierspiundt (Cierzpierten, Czierspierten), pol. Cierzpięty, wieś ok. 10 km na północny zachód od Orzysza, należała do parafii Okartowo, obecnie w pow. piskim – zob. GStAPK, XX HA, EM 111 k, nr 110, k. 56v, Ambts Rhein Untersuchung...; B. Janczik, op. cit., s. 186; O. Borkowski, op. cit., s. 224.

⁴² Schimonken, pol. Szymonka, wieś nad jeziorem Szymoneckim, ok. 10 km na południowy wschód od Rynu, obecnie w pow. giżyckim.

⁴³ Chmielewen, pol. Chmielewo, wieś ok. 15 km na zachód od Orzysza, należała do parafii Okartowo, obecnie w pow. piskim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

⁴⁴ Eckersberg (Eckersburg), pol. Okartowo, wieś ok. 6 km na zachód od Orzysza, obecnie w pow. piskim. Brak informacji, kto był pastorem w Okartowie w 1656 r. Po najeździe tatarskim był nim Feliks Wannowius do 1668 r., przed nim wymieniony jest Johann Gregorewicz, zmarły w czasie epidemii w roku 1625 – zob. D.H. Arnoldt, op. cit., s. 369; K.A. Maczkowski, op. cit., s. 53.

⁴⁵ Dziubiellen (Dziebellen), pol. Dziubiele, wieś nad jeziorem Śniardwy ok. 17 km na zachód od Orzysza, należała do parafii Okartowo, obecnie w pow. piskim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

⁴⁶ Również w wykazie jeńców tatarskich z 1663 r. Grabowa w parafii Szymonka. Zapewne tożsama z Grabówką (Grabowken), wsią ok. 20 km na południowy wschód od Rynu, wymienianą także jako Graboffken (Grabowsken) w pierwszej połowie XVII w., także w XIX w. wśród wsi należących do parafii szymoneckiej znajduje się, taka sama wieś jest w XIX w. – zob. GStAPK, XX HA, EM 111 k, nr 110, k. 49, Ambts Rhein Untersuchung...; B. Janczik, op. cit., s. 177; O. Borkowski, op. cit., s. 224; *Alphabetisches Ortschafts-Verzeichniß...*, s. 66.

Olschewen⁴⁷

Die Pfarwietibe von Rosinsken⁴⁸

Die Schulzenn

17 Pauren

6 Paur Häußer ohne Scheüenen

Woschnizen⁴⁹

Die Schulzen und

9 Pauren

17 Pauren mit Scheunen und Schoppen

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem

I Hauptabteilung

Repositur 7 (Preussen), nr 170, pakete 1578 (bis 1708)

XX Hauptabteilung

Etats Ministerium 111 k, nr 110

Ostpreussische Folianten, nr 829

Źródła drukowane

Arnoldt D.H., *Kurzgefasste Nachrichten von allen seit der Reformation an den Lutherischen Kirchen in Ostpreußen gestandenen Predigern*, Königsberg 1777.

Augusiewicz S., *Rejestr jeńców polskich na Krymie z 1649 roku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne” 2018, 145, z. 1.

– *Skutki grabieży wojsk koronnych w Prusach Książęcych w świetle rejestrów „Szkód poczynionych w powiecie” elckim z sierpnia 1614 roku*, w: *Homini, qui in honore fuit. Księga pamiątkowa poświęcona śp. Profesorowi Grzegorzowi Białuńskiemu*, red. A. Dobrosielska, A. Pluskowski, S. Szczepański, Olsztyn 2020.

– *Źródła szwedzkie do kampanii feldmarszałka Ottona Gustava Stenbocka w Prusach Książęcych i do bitwy pod Filipowem (22 X 1656)*, „Komunikaty Mazursko Warmińskie” 2018, nr 3.

Janczik B., *Die Tataren im Amt Jahannisburg und im Amt Rhein im Jahre 1656*, „Altpreussische Geschlechterkunde, N.F.” 1982, Bd. XIII.

Kwalo M., *Der Tatareneinfall in das Amt Lyck im Jahre 1656*, „Altpreussische Geschlechterkunde, N.F.” 1984/1985, Bd. XV.

– *Schäden durch den Tataren im Kirschpiel Jucha 1656*, „Altpreussische Geschlechterkunde, N.F.” 1982, Bd. XIII.

Maczkowski K.A., *Beiträge zur Geschichte des Tatareneinfalls in Preussen im Oktober 1656 betr. das Hauptamt Insterburg*, „Zeitschrift der Altertumsgesellschaft Insterburg” 1900, H.6.

⁴⁷ Olschewen, pol. Olszewo, wieś ok. 15 km na południe od Rynu, należała do parafii Szymonka, obecnie w pow. mrągowskim.

⁴⁸ Prawdopodobnie chodzi o żonę pastora z Różyńska Wielkiego (niem. Rosinsko, Gross Rosinsko), gdzie znajdował się kościół ewangelicki (nie było takiego w wymienionym wyżej Różyńska leżącego na terenie parafii Klusy). W 1656 r. pastorem w Różyńsku Wielkim był Andreas (Christian) Stankowius, który został podczas najazdu tatarskiego wzięty w jasyr. W wykazie jeńców tatarskich ze starostwa ryńskiego z 1663 r. nie wymienia jego małżonki wśród wziętych do niewoli we wsi Olszewo, natomiast w analogicznym wykazie jasyru ze starostwa piskiego z tegoż roku odnotowano: „in Kirchdorf Groß Rosinskenn der Pfarrer Andreas Stankowius oder Olsiewsky entführt von 28 J., nebst seiner Frauen Susanne Maletin, des Pfarrern Tochter von Bialla [Hieronima (Marcina?) Maletiusa], 23 J” – zob. GStAPK, XX HA, EM 111 k, nr 110, k. 14, Ambs Johannisburg Verzeichnusz...; Ambs Rhein Untersuchung..., k. 49; B. Janczik, op. cit., s. 149, 177; D.H. Arnoldt, op. cit., s. 360, 366; A. Harnoch, op. cit., s. 308; S. Augusiewicz, *Wschodniopruska tradycja...*, s. 129.

⁴⁹ Wosnitzen (Woschnizen), pol. Woźnice, wieś ok. 12 km na południe od Rynu, należała do parafii Mikołajki, obecnie w pow. mrągowskim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

- *Beiträge zur Geschichte des zweiten schwedisch-polnischen Krieges (1655–660) un der Tatareneinfälle in Preussen (1656 und 1657)*, „Mitteilungen der Literarische Gesellschaft Masovia” 1900, Bd.VI.
 - *Eckersberg und seine Umgebung. Geschichte, Beschreibung und Urkunden*, „Mitteilungen der Litterarischen Gesellschaft Masovia” 1899, Bd. V.
- Werner L.R., *Historische Nachricht von der Stadt Johannisburg und derselben Wapen*, b.m.w., 1753.

Opracowania

Alphabetisches Ortschafts-Verzeichniß für die Provinzen Ost- und Westpreußen, Königsberg 1878.

Augustiewicz S., *Działania militarne w Prusach Książęcych w latach 1656–1657*, Olsztyn 1999.

- *Kampania hetmana polnego litewskiego Wincentego Gosiewskiego w Prusach Książęcych w październiku 1656*, w: *Wielkie wojny w Prusach XIII-XX wiek*, red. W. Gieszczyński, N. Kasperek, J. Maroń, Dabrowno–Olsztyn 2021.
 - *Najazd tatarski na Prusy Książęce w 1656 roku. Sienkiewiczowska wizja – lokalna tradycja – przebieg w świetle badań historycznych*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2017, nr 16.
 - *Najazdy tatarskie na Prusy Książęce. Legendy i fakty*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1995, nr 3.
 - *Prostki 1656*, Warszawa 2001.
 - *Przebudowa wojska pruskiego w l. 1655–1660. U źródeł wczesnonowożytnej armii*, Oświęcim 2014.
 - *Wschodniopruska tradycja najazdów tatarskich (z lat 1656–1657)*, „Przegląd Humanistyczny” 1996, R. XL.
- Baranowski B., *Dzieje jasyru na Grodku Karaimskim*, „Myśl Karaimska” 1946–1947, R. XXIV, seria nowa, t. II.
- Białuński G., *Szlachta i dobra szlacheckie w starostwie ryńskim w Prusach Książęcych (do XVIII w.)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1994, nr 1.

Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska män, Bd. XV, Upsala 1848.

Borkowski O., *Beiträge zur Siedlungs- und Ortsgeschichte des Hauptamtes Rhein*, „Altpreussische Forschungen” 1934 Jhg., XI, H. 1.

Flanß R., *Das Hausbuch des Amtes Riesenburg von 1661–1693*, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder” 1882, Bd. VI.

Gallandi J., *Eine v. Schlubuttsche Ahnenprobe*, „Der Deutsche Herold. Zeitschrift für Wappen-, Siegel- und Familienkunde” 1909, nr 1, Bd. XL.

Grabowski Z., *Skorowidz nazw miejscowości województwa olsztyńskiego w brzmieniu nadanym przez Komisje Ustalenia Nazw Miejscowości*, Warszawa 1951.

Harnoch A., *Chronik und Statistik der evangelischen Kirchen in den Provinzen Ost- und Westpreußen*, Neidenburg 1890.

Kneschke E.H., *Neues Allgemeines Deutsches Adels-Lexicon*, Bd. II, VIII Leipzig 1868.

Ledebr L., *Adelslexicon der preussischen Monarchie*, Bd. II–III, Berlin 1855–1858.

M. Nagielski, *Z dziejów jasyru polskiego w Bachczysaraju w połowie XVII w. Przyczynek do działalności dyplomaty i tłumacza języków orientalnych Romaszkiwicz w służbie Rzeczypospolitej*, w: *Polacy na południowej Ukrainie*, red. T. Ciesielski, W. Kuszniur, Odessa–Opole–Olsztyn 2006.

- *Sytuacja jeńców w początkowym okresie powstania Chmielnickiego w latach 1648–1652*, „Przegląd Historyczny” 2014, t. CV, z. 4.

Meckelburg F.A., *Entwurf einer Adels-Matrikel für die Provinz Preussen. Nach archivalischen und anderen Quellen zusammengestellt*, Königsberg 1857.

Meerheimb F., *Derfflinger, Georg Freiherr von*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. V, Leipzig 1877.

Meyer, *Topographisch-statistische Uebersicht des Regierungs-Bezirks Gumbinnen*, Insterburg 1839.

Mülverstedt G. A., *Die Vassalen Register und (Vassalen) Tabellen der Hauptämter in Masuren*, „Mitteilungen der Literarischen Gesellschaft Masovia” 1906, H. 11.

Mützell A.A., Krug L., *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des Preussischen Staats*, Bd. IV, Halle 1823.

Pisanski G.Ch., *Collectanea zu einer Beschreibung der Stadt Johannisburg in Preußen*, „Mitteilungen der Litterarischen Gesellschaft Masovia” 1902, Bd. VIII.

Priesdorff K., *Soldatisches Führertum*, Bd. 1, Hamburg [1937].

Schultze J., *Grundsätze für die äussere Textgestaltung bei der Herausgabe von Quellen zur neueren Geschichte*, „Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte” 1930, Bd. XLIII.

Thumser M., *Zehn Thesen zur Edition deutschsprachiger Geschichtsquellen (14.–16. Jahrhundert)*, w: *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2005/2007. Methodik – Amtsbücher – Digitale Edition – Projekte*, wyd. J. Tandecki, A. Thumser, Toruń 2008.

- Töppen M., *Wierzenia Mazurskie z dodatkiem, zawierającym klechdy i baśnie Mazurów*, tłum. E. Piltzówna, Warszawa 1894.
- Ulbrich A., *Geschichte der Bildhauerkunst in Ostpreussen von Ausgang des 16. Bis in die 2. Hälfte des 19. Jahrhundert*, Bd. I, Königsberg 1926.
- Wagner M., *Wykup jeńców z niewoli tureckiej i tatarskiej w końcu XVII wieku*, „Українська Орієнталістика”, Випуск 6, 2012.

Źródła internetowe

- Dahlgren S., *Gustaf Otto Stenbock*, w: *Svenskt biografiskt lexikon*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/20070>, (dostęp: 18.03.2024 r.).
- Empfehlungen zur Edition frühneuzeitlicher Texte, Heimatforschung*, eForum, https://www.heimatforschung-regensburg.de/280/1/E-Forum_AHF-Empfehlungen.pdf. (dostęp: 19.03.2024 r.).